

ЈЕЗГРО БЕОГРАДА

Београд, иначе веома динамичан град, нема довољно изражене градске центре. Они су сразмерно малобројни, недовољно диференцирани, не задовољавају потребе једног града који је прешао број од шест стотина хиљада становника, града пуног живота и у снажном развоју.

Друштвени центри градова су се стварали, формирали и трансформирали врло често спонтано, током година, деценија па и векова. Али исто тако, они су се стварали и на основу плана, нацрта, одједном или дужим временом, чувајући при том првобитну замисао.

У првом случају центри су последица животног развоја и њихова прилагођеност животу је добра све док се друштвени и други услови битно не измене. Па чак и у случају такве битне промене, просторни оквири таквог друштвеног центра често се могу прилагодити новим потребама и друкчијем друштвеном садржају. Тако исто и многи познати друштвени центри, тргови и архитектонски ансамбли, постали по замисли уметника архитеката и урбаниста, одговорили су, најчешће, својој друштвеној функцији, живот је оправдао и потврдио њихово постојање. Њихова просторна или ликовна вредност ставља их у ред највиших уметничких достигнућа.

Данас се градови не стварају више спонтано, а још мање њихови друштвени центри. Уколико има данас спонтаног стварања насеља, то су злогласна дивља насеља беде. Међутим, данас се све више јавља потреба да спојимо достигнућа урбанистичке вештине и умет-

ности са резултатима науке, рационално и функционално организовање простора са поукама које нам пружају спонтана остварења прошлости. Истина, те поуке, те тајне организовања и обликовања простора морамо тек одгонетати на сваком поједином примеру. Само што и тада нисмо, још сигурни да смо их до краја прозрели. Зато никад није превише проучавања урбанистичког наслеђа једног града. Нарочито кад се ради о потреби стварања нових друштвених центара, као што је то случај код Београда, у постојећем живом ткиву града које такве центре досада није створило, ни стварало.

Центри Београда од шеснаестог до осамнаестог века на основу старих мапа и описа

Проучавање Београда, па и његових градских центара, јако је отежано недостатком континуитета, недостатком материјалних сведочанстава и прецизнијих докумената. За период пре деветнаестог века сачувани су сасвим ретки материјални остаци на терену, записи путописаца, а из времена аустријско-турских ратова с краја седамнаестог и током осамнаестог века — документи ратног архива у Бечу и старе гравире и мапе Београда, у великој већини неверодостојне и често једне с других прецртаване. Неколико од тих мапа, планова Београда, представљају ипак драгоцене документе и ако је њихова тачност само релативна. Ни на основу тих мапа до данас се није могао са поузданошћу утврдити положај из-

весних значајних објеката, поменутих у разним описима. Где су се налазиле колосална и раскошна везирова палата и друге палате, представљене у птичјој перспективи на плану I. B. Gump, а видљиве и на плану Vodenehrga? Где се налазио Царски трг видљив на италијанском плану,¹ а о коме пише и Челебија, по обичају са претеривањем, да садржи три хиљаде седам стотина дућана²? И многе друге појединости о којима нешто наслућујемо, о којима читамо у старим путописима нисмо још у могућности да одгонетнемо. Једно је ипак прилично сигурно: језгро Београда седамнаестог века налазило се на дунавској страни око Видинске улице, данас Душанове. Ту се, према плановима и по описима, налазио Царски трг, покривена пијаца Дубровчана, многобројни ханови, трговачка стоваришта, безистан.³ Да ли је у то време Дубровачка улица, данас Улица 7. јула, била од већег трговачког значаја није сасвим извесно, али је то доста вероватно, и то у делу од данашње Узун-Миркове до Душанове улице. У другој половини осамнаестог и првој половини деветнаестог века главна чаршија је била баш у том делу ове, једне од најстаријих улица Београда, данашње Улице 7. јула.

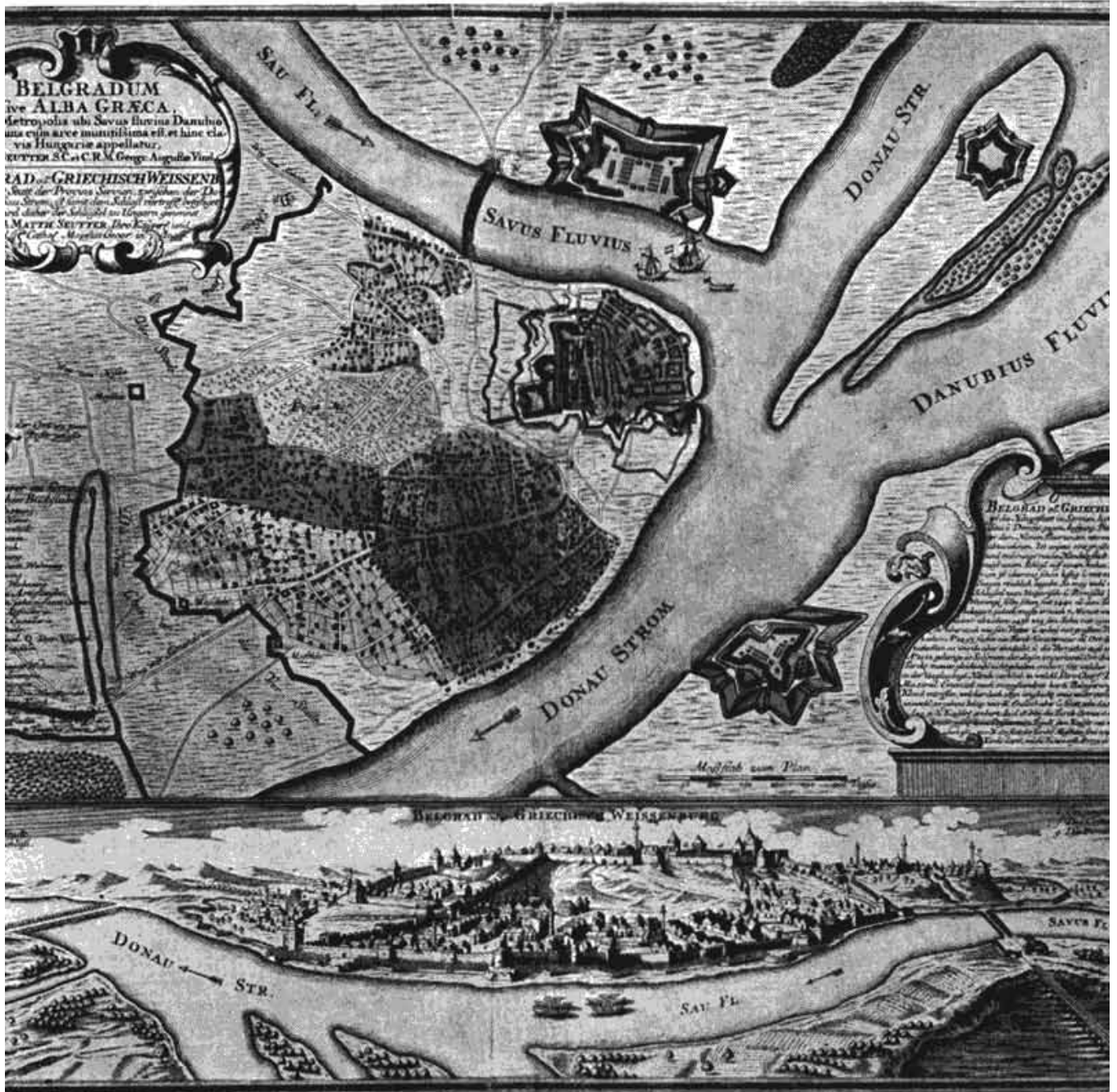
Центри Београда у деветнаестом веку

Привредни центар Београда налазио се од најстаријих времена на дунавској обали и дунавској падини. То је и природно јер је значај Дунава као воденог пута био увек доминантан. Римљани су имали формирано пристаниште на Дунаву, у подножју тврђаве. То пристаниште је постојало током целог средњег века. Једно време постојала су чак и два пристаништа: за ратне и трговачке бродове. На старим мапама из XVII и XVIII в. види се пристанишни басен усечен у обалу. Трагови овог пристанишног басена били су видљиви све до краја XIX века када је коначно засут. Тек у обновљеној српској држави,

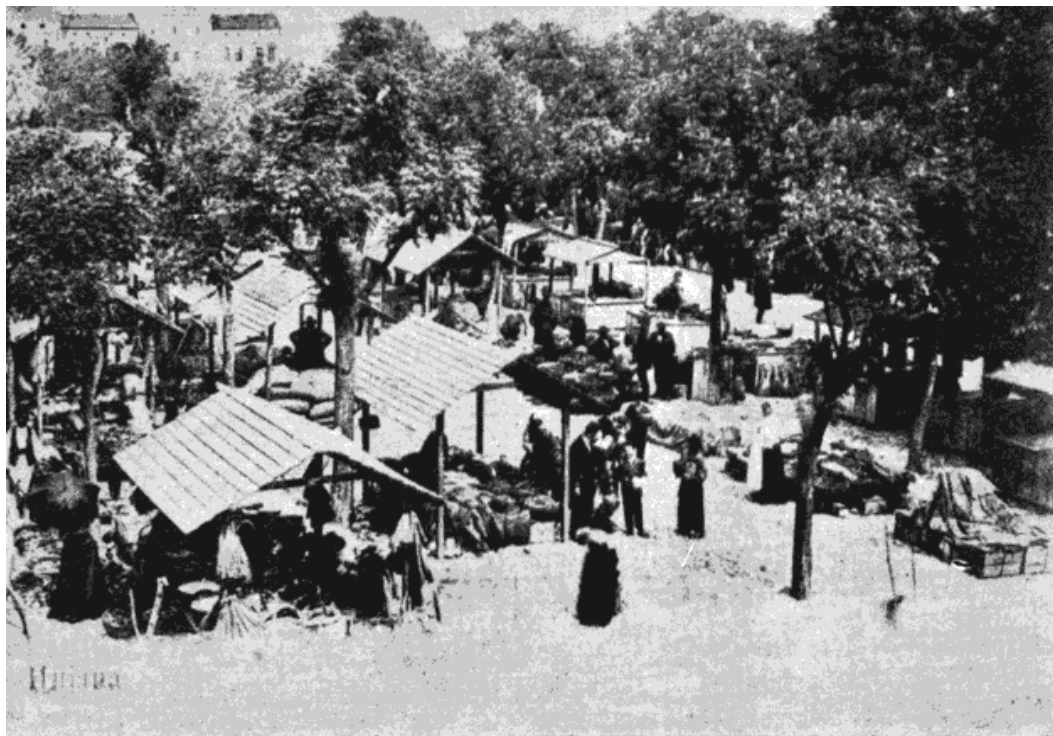
средином XIX века, Савска падина добија привредни и друштвени значај и са ишчезавањем турског утицаја у Београду опада и значај, привредни и трговачки нарочито, дунавске падине.

Београд је био поприште борбе Срба за своју независност. Од 1815. пролазио је кроз све фазе полузависности до пуне независности, до уклањања и последњег симбола потчињености, скидања турске заставе са града 1878. године. Почетком деветнаестог века трговина и занати били су, углавном, у рукама Грка, Цинцара, Јевреја, Срба, који су, већином као досељени сеоски трговци, освајали тржиште у Београду; затим Турака и, касније, Аустријанаца, који су се све више усељавали у Београд. Главна чаршија се и даље налазила у данашњој Улици 7. јула, на „Зереку“, и на дунавској страни. Та главна чаршија била је узана и кривудава улица,⁴ типична оријентална трговачка улица каква је одговарала начину трговања са отвореним ћепенцима, где се цела садржина радње може загледати са улице и где купац и не улази у радњу већ купује са улице. Слично су, уосталом, изгледале и занатске радње у средњем веку и у западној Европи. Потребно је и било да купац буде што више стиснут између ћепенака да, тако рећи, мора да се очеше о ћепенак. Мало је описа очевидаца те старе београдске чаршије. Зато је интересантна слика живота и односа у старој београдској чаршији, коју даје Драгутин Ј. Илијић у свом роману Хаџи-Диша.⁵

Срби тихо освајају Београд у трећој и четвртој деценији деветнаестог века и пребацују његово тежиште на савску падину, стварајући нови српски центар у близини Варош-капије, тада већ претежно насељене Србима, и у близини Старе цркве. Већ 1818. године подигнут је кнежев двор прекопута цркве и до митрополитове резиденције.⁶ Тај двор је био врло скроман, од дрвета и зато кнез Милош подиже 1831. године конач, данас познат као „Конак кнегиње Љубице“, у Улици кнеза Симе Марковића број 8. До цркве, са источне стра-

Сл. 1 — План Math. Seuttera који приказује Београд с краја XVII века.

Сл. 2 — „Велика пијаца“ почетком овог века. Данас, парк код Студентског трга. (Снимак фотографа Јовановића).

не, била је школа, а касније у згради школе и „Читалиште“. На супротној страни у Дубровачкој улици подигнута је била око 1825. године Ичкова, касније Брзакова кућа у којој је кратко време била прва српска штампарија. До ње се налазила Хећим-Томина кафана, данас кафана „?“, а више ових кућа био је доцније подигнут, 1841. године, по западњачком узору велики хотел „Код Јелена“.

Услед интензивне трговинске размене са Земуном, преко кога се Београд још од друге половине осамнаестог века искључиво снабдевао и животним намирницама и другим потребама, а преко кога су, касније, српски трговци извозили производе из Србије, развио се у деветнаестом веку на обали Саве, у данашњој Карађорђевој улици, врло јак и извозно-увозни и гресистички трговачки центар. Зато је ту још 1835. године подигнута велика и врло солидна грађевина царинарнице „Бумрукана“, зидана у камену са луцима и сводовима. Она је била не само царинарница већ и културно жариште јер је у њој Јован Стерија Поповић отворио прво позориште у Београду. На жалост, ова

зграда била је разрушена авионским бомбардовањем за време рата, 1944. године.⁷

Иницијативом самог кнеза Милоша дошло је 1836. до оснивања нове, чисто српске чаршије ван вароши, у шанцу. У том циљу кнез Милош је наредио просецање двеју нових улица на савској падини, Абаџиске (данас Народног фронта) и Савамаалске (данас Гаврила Принципа). Било је одређено да се ту смести абаџиска чаршија, што је био први корак ка стварању чисто српског привредног центра у Београду. Тадашња српска државна власт је сигурно била свесна тешкоћа стварања једног новог трговачког и занатског центра, утолико више што је требало извући српске занатлије из постојеће старе чаршије, удаљити их од тржишта, одвојити их од навика муштерија. Па ипак, упркос свим тешкоћама, власт је све чинила да одржи у животу ту нову чаршију, знак економске самосталности Срба у Београду.⁸

Трговачки центар се ширио бочно, Узун-Мирковом ка Великој пијаци и Васином ка Стамбол-капији. Касније, Кнез Михаилова улица постаје трго-

вачки центар, европеизирана трговачка улица. Васина улица са Великом пијацицом која је полако освајала турско гробље, коначно прекопано 1865, представља један од најважнијих и најбучнијих трговачких центара крајем XIX и почетком XX века. Ту су били продавци тканина и разних израђевина, затим ножари, седлари, папуције, алвације, ашчије, кафеције, бакалнице, капнице, а на Великој пијаци била је продаја намирница.⁹ Ова оријенталска слика вреве, граје, нереди и нечистоће сасвим се изменила исељењем Велике пијаци године 1927. Простор је уређен као парк. У Васиној улици остале су мануфактурне радње, „нирнбершка роба“, стакларија и бакалнице, али трго-

вачки значај ове улице све више је опадао. Данас је то Студентски трг на коме су два факултета, Коларчев народни универзитет, Етнографски музеј (у згради бивше Берзе), Народни одбор града Београда. Са друге стране парка је нова зграда Хемијског института, несрећно постављена на овом месту, које би боље одговарало Филозофском факултету. Но осим тога, диспозиција ове нове зграде има и озбиљних визуелних недостатака и није нимало допринела пластичном уобличавању овог простора.

Данас се овај простор већ формирао као јавни центар културног карактера али одсуство јавних локала ипак чини овај центар сувише тихим, чак мртвим

▼ Сл. 3 — Васина улица била је све до пре тридесетак година најживља трговачка улица.

и хладним иако се ту окупљају хиљаде студената и посетилаца Коларчевог народног универзитета, концерата и осталих приредби које се тамо организују.

Стамбол-капија и трг републике

Први весник одласка Турака из града било је рушење злогласне Стамбол-капије и зидање Народног позоришта, у близини места на коме је она стајала близу сто педесет година. Простор испред Стамбол-капије био је јако запуштен и пуст, иако је скоро правило код многих старих градова да је испред главне градске капије увек најживље место где се обично зачне и предграђе. Али треба имати у виду да је, после одласка Аустријанаца из Београда, који су и подигли бедеме и капије, Београд пао у декаденцију. Турска царевина, а нарочито њени периферни делови, била је у сталним трзавицама,

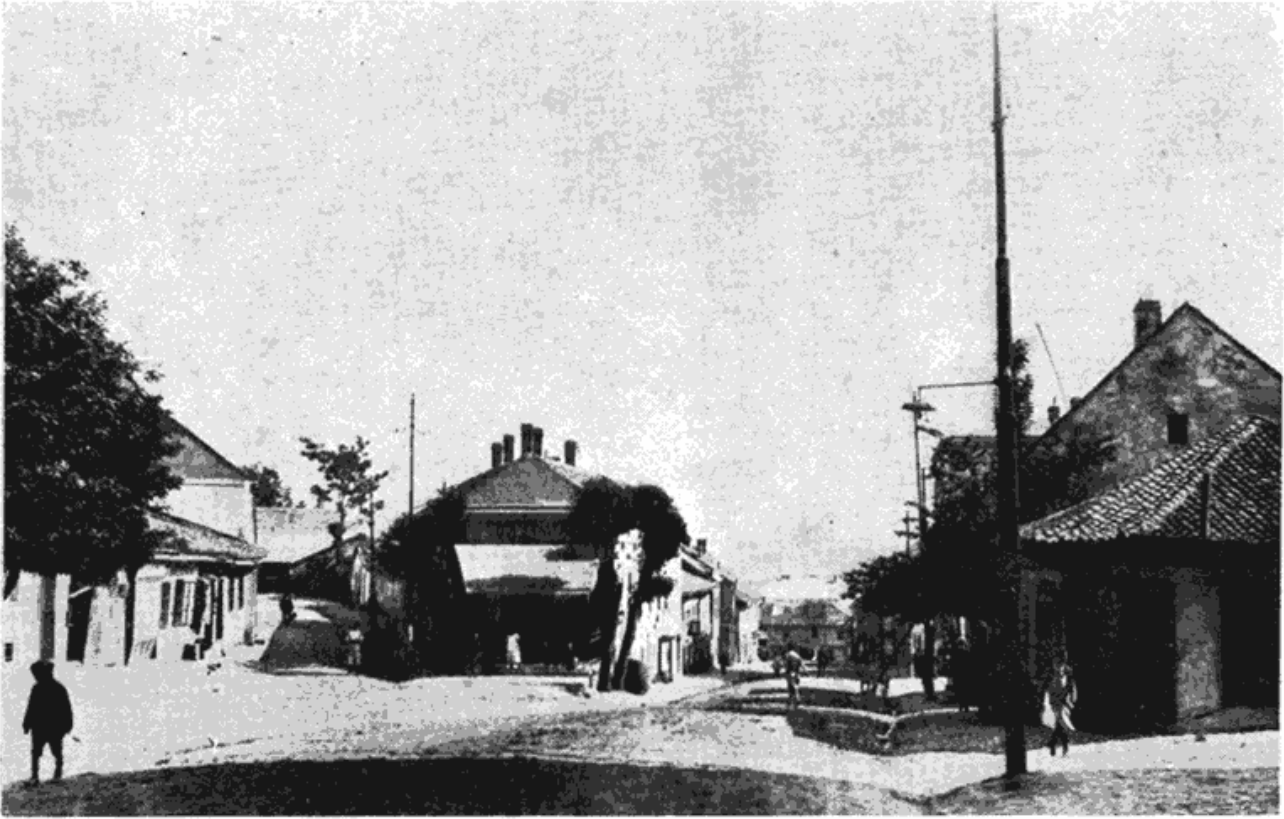
побунама, политичком хаосу. М. Ђ. Миљевић нам је оставио један сугестиван опис овог простора у првој половини XIX века:

„... Ову капију од пољане која се пружала горе ка Теразији и ка Палилули, растављао је дубок ров, који је често био пун воде. Зими се та вода некад и ледила, а лети се покривала зеленим жабокреком а свакад је била прљава, јер се у њу свашта бацало... Ту нигде није било ни куће ни дућана, него је лети расла голема травуљина, највише кукута, а зими је та травуљина била сува али се већином држала усправно. Из те велике травуљине у свако доба могли су јурнути или пси или зли људи на путника сама и без оружја!

Коље на које су Турци набијали Србе, ударано је ван Стамбол-капије и ван дрвеног моста, поред пута који води на Теразију. Мученици су окретани лицем у поље, овамо ка Србији, да заплаше друге, који би поумили поћи њиховим трагом, то јест који би поумили да истрају против турске силе у земљи српској!...

Сл. 4 — Варош-капија је била некада једна од улазних вратница у утврђену варош. Цео тај крај носио је назив „Варош-капија“ и био је насељен почетком XIX века претежно Србима. Ту се налазила позната Ваножичева књижара, затим више кафана, трговина и занатских радњи. Снимак показује изглед овог краја на углу улице: Поп-Лукине и Задарске двадесетих година овог века.

Сл. 5 — Варош-капија — некадашњи изглед угла Поп-Лукине и Бранкове улице са познатом кафаном „Златан коњ“.

Та тврда, та страшна Стамбол-капија срушена је из темеља по заповести Кнеза Михаила у пролеће 1866...¹⁰

Још пре рушења Стамбол-капије сазидао је Илија Коларац 1860. велику зграду у којој је и становао. У приземљу је била велика пивница и кафана, једно време и католичка црква, па затим пошта, а на спрату је био и аустријски конзулат. Ова зграда, зидана у цигли и блату, срушена је до темеља од немачког бомбардовања 1941.

Подизањем Народног позоришта 1869. започет је нови градски центар на Стамбол-капији. Године 1882. подигнут је на овом простору и споменик кнезу Михаилу. Али у току више од тридесет година једини друштвени објекти били су Народно позориште, Коларчева зграда са пивницом и боемска кафана „Дарданели“, на месту где се

данас налази Народни музеј. Тек 1902. сазидаана је Управа фондова (данас Народни музеј). После првог светског рата подигнута је зграда „Југословенске банке“ и касније, око 1930, зграда друштва „Риунионе“ (данас палата „Истра“), са биоскопском салом, једном мањом салом (сада позориште „Бошко Буха“) и разним пословним просторијама. Између два светска рата никако се није могло доћи до дефинитивног урбанистичког решења трга код Позоришта, ни у погледу регулационих линија, ни у погледу садржаја ни пластичног обликовања. Због тога се и могло десити да се појави палата „Риунионе“ у диспропорцији и пластичном раскораку са зградама данашњег музеја и Народног позоришта.

Почетак решавања простора овог трга поклапа се са решавањем генералног

плана Београда 1922-1924. То решење из Генералног плана 1924, за ондашња схватања и ондашње перспективе развоја, било је задовољавајуће и доста чисто. Линеје Васине и Чика Љубине улице продужавале су се ка згради „Југобанке“ стварајући простор у облику издуженог правоугаоника. Неколико година касније, да би се избегле скупе експропријације земљишта, ова доста чиста шема трга уништена је стварањем једног грла од 40 м ширине

(а то је ширина једног булевара) између „Коларца“ и зграда прекопута. Ипак је било јасно да је центар Београда остао нерешен или рђаво решен, па је 1938. расписан међународни конкурс за решење Теразија и Позоришног трга. Тај конкурс је дао врло мршаве резултате и није био ни од какве практичне користи. Постојало је још и решење арх. Коваљевског, ондашњег шефа урбанистичке службе. Али ускоро се заратило у Европи и тиме је све било за-

Сл. 6 — Изглед Коларчеве улице пре првог светског рата. Лево, на углу позната кафана „Албанија“, у дну — зграда коју је Илија Коларац подигао 1860 — порушена у рату 1941. године (снимак фотографа Јовановића).

Сл. 7 — Део Кнез-Михајлове улице око 1910. године. Већ почетком овога века то је најважнија трговачка улица у којој није више било трага оријенталног начина трговања.

уостављено. Приликом немачког бомбардовања 1941, до темеља је срушена Коларчева зграда и цео низ мањих зграда у блоку Кнез-Михаилова — Обилићев венац — Коларчева. Наједном је створен велики простор који је отварао нове могућности његовог уређења.

По завршетку рата овај простор је био један од првих проблема који су решавани у Урбанистичком заводу Београда и испитане су разне могућности између којих су се искристалисале две алтернативе: трг се развија попречно на Васину улицу, са затвореном страном ка Улици кнеза Михаила, а потпуно отворен према североистоку, према Дому армије¹¹ и, насупрот томе, трг затворен према североистоку а широким продором отворен према Кнез-Михаиловој. Ова друга концепција налази се у решењу Генералног урбанистичког плана из 1949—50. као и у првонаграђеном раду на конкурс за Трг Републике 1954. Решење Трга Републике које је дато као прилог Генералног урбанистичког плана 1949¹² је затворено просторно решење, без висинских доминаната и, без наглашавања ни подужног ни попречног правца пружања.

На основу првонаграђеног рада на конкурс, после разраде и неопходних измена, израђен је коначни план Трга Републике,¹³ који је и усвојен, по коме простор треба да буде затворен са се-

вероистока доминантним и врло високим објектом, док је са југоистока, према Македонској улици у већој мери отворен. У погледу пластичног обликовања, карактеристичан је масивни и јако високи објект (првобитно намењен за Народни одбор Београда) који сувише агресивно делује у овом, ипак историјском амбијенту.

Прве реализације по новом плану отпочеле су подизањем зграде Дома штампе¹⁴ и зграде Спољнотрговинске коморе¹⁵ уз палату „Истра“. Дом штампе се, на жалост, не завршава по првобитном програму. Па ипак, то ће претежно бити друштвени објект са биоскопском салом, кафаном, читаоницом итд., што је свакако допринос формирању Трга Републике као друштвеног центра.

Коначни ликовни израз Трга Републике још увек је неизвештан јер ће том изразу главно обележје дати зграда или зграде на североисточној страни трга, а у погледу намене тих зграда и њиховог садржаја још се ништа поуздано не зна. Архитектонско обликовање ове стране трга од пресудног је значаја за његов изглед па је том обликовању потребно дати највећу слободу. Прејудуцирање облицима са макете идејног решења трга не би било од користи. Форсирање висинске доминанте на овом тргу умерених димензија, релативно кратких визура и више интимног него монумент-

талног карактера, питање је о коме би требало још поразмислити.

По завршетку зграде Спољнотрговинске коморе, добија се утисак да не постоји сигурна оријентација у погледу односа према архитектури постојећих објеката. Једном добром архитекту наметнуто је, изгледа, развијање реминисценција на баналну, давно превазиђену италијанску архитектуру мусолини-

јевске ере каква је палата „Риунионе“ (данас палата „Истра“), што ће бити ни мало сјајан допринос архитектури Трга Републике. Нарочито је за жаљење имитирање тешког мансардног крова палате „Риунионе“, уместо да се та мансарда игнорише и форсира њено што скорије уклањање што би знатно ублажило створене диспропорције волумена објеката на тргу.

Сл. 8 — Теразије крајем прошлог века. Ниједна зграда које данас постоје на овом месту није још била подигнута изузев „Старог двора“ (данас зграда Савезног извршног већа) сазиданог 1882. године. Главни коловоз ишао је по средини и два ужа поред кућа. Канделабри за улично осветљење по средини коловоза. На највећем пешачком острву, међу дрвећем, с десне стране налазила се „Милошева чесма“, касније пренета у Топчидер.

Теразије

Српски Београд изван шанца развијао се интензивно још за прве владе Кнеза Милоша. Основни урбанистички потез, најдрагоценије урбанистичко наслеђе Београда, Улица кнеза Милоша, Булевар револуције, Немањина улица и Улица маршала Тита већ су постављени око 1840. Кнез Милош је подигао уз данашњу Улицу кнеза Милоша дворац, касније Министарство финансија, срушен бомбама у прошлом рату и велику касарну од које још и данас постоје неки делови.¹⁶ Такође је просекао Абациску и Савамалску улицу. Фишегциска чаршија, која је била на почетку данашњег Булевара револуције, примила је занатлије који су радили са барутом, када су, због опасности од пожара, исељени из вароши у шанцу. Овде су 1887. пресељене и старинарнице са Битпазара, приликом реконструкције дунавске падине.

Теразије су се формирале поступно и нема неког прецизнијег податка када су и како настале. Али, сигурно је да су Теразије одавно, као и данас, биле жила куцавица Београда, топло и живо срце његово.

Име је дошло од уређаја старог турског водовода који се називао теразије. Таквих теразија било је у Београду три: прве, између „Москве“ и „Балкана“, друге на месту садашње кафане „Загреб“ и треће, близу Калемегдана, на углу Кнез-Михаилове и Рајићеве улице.¹⁷ То су били зидани резервоари који су регулисали расподелу и проток воде за снабдевање градских чесама и приватних потрошача. Касније, место ових турских теразија, постављена је 1861. чесма у част повратка кнеза Милоша у Србију. Приликом реконструкције Теразија 1912, чесма је пренета у Топчидер где се и данас налази.

Теразије су поникле на некадашњем крагујевачком друму, као важна станица пре улаза у варош, са хановима, магарама, ковачима и поткивачима који су због својих вигњева и опасности од пожара били исељени из вароши и из Савамале. Оправдано је питање зашто се

све то није радило испред Стамбол-капије? Можда би се то могло објаснити и ситуацијом Турака који скоро и нису имали предаха после 1739. Срби су се, међутим, клонили Стамбол-капије, симбола страшног турског угњетавања, са главама убијених Срба набијених на коље. Тако се, поступно, на Теразијама почео формирати чисто српски пословни центар.

Сретен Ј. Поповић овако описује своје путовање у Крагујевац:

„Кад ми први ђаци године 1834 пођосмо у Крагујевац за Велику (онда тако звану) школу, тада путовасмо на волујским колима, на којима не беше ниједне чивије гвоздене, него све од дрвета. Почем је било јесење доба и кишно, на колима беху начињени од прућа арњиви, асурама покривени. Док смо наше хаљине и спаваће ствари... потоварили и на пут се кренули, нисмо могли даље стићи него на Теразије, где је онда био плац Марка Бољубише (сва она дуж од Урошеве кафане до кафане „Чачак“) и на њему салана... Одавде се рано кренемо и једва по ноћи дођемо на конак у раковичку механу... То је био од Београда наш други конак (преноћиште), а у Рипњу трећи.“¹⁸

Трбушаста облик Теразија постаје разумљив кад се замисле кириције, воловска кола која застају, механе и дворишта за кола и коње, ковачи и поткивачи који врше оправке и поткивају стоку и коње. Тај облик је веома чест у средњовековним друмским насељима.

Најстарији план Теразија види се на једном документу из 1840. године, који је потписао Франц Јанке.¹⁹ План је доста овлашно и непотпуно дат, нису учртане ни улице које су несумњиво онда постојале: Балканска, Призренска, прилазни крак данашњег Булевара револуције. То је вероватно стога што је документ требало да прикаже нешто друго, а не Теразије. Ипак, документ потврђује да су линије Теразија 1840. године биле исте као и данас, да у благом луку скрећу ка Стамбол-капији (Коларчева улица), а да још није била просечена веза са Кнез-Михаиловом улицом. На плану се такође види и линија данашње Улице маршала Тита као и мрежа улица новог дела српског Београда, Западног и Источног Врачара.

Сл. 9 — Теразије око 1900. године. Преовлађују приземнице са дућанима, а издваја се зграда Министарства правде и, у дну, краљевски двор.

Још много пре тог времена, 1830. године, подигао је Стојан Симић у продужетку Теразија себи, за оно време, раскошну кућу, онда када је ту још била мочвара зарасла у трску.²⁰ Доцније, кућа је била откупљена за двор кнеза Александра Карађорђевића. Кнез Милош подигао је још један дворцац који је срушен пред први светски рат да би се подигао „Нови двор“, (данас репрезентативна зграда Извршног већа НР Србије), а краљ Милан 1882. године сазидао је краљевски двор (данас зграда Савезног извршног већа). То је, наравно, допринело да се овај крај брзо подигне.

Из друге половине деветнаестог и почетка двадесетог века има више података о Теразијама, а постоје и фотографије из којих се њихов изглед може тачно утврдити. Првобитно, ово проширење улице било је јединствена и некалдрмисана површина. Калдрмисањем коловоза и тротоара, свакако „турском калдрмом“, Теразије је добило уређенији изглед, као што видимо на најстаријим фотографијама.

Површинске трансформације Теразија

Главни коловоз ишао је по средини у продужетку данашње Улице маршала Тита. По самом коловозу постављени су канделабри са фењерима за осветљење. С леве стране ишао је ужи коловоз са тротоаром поред кућа. Између главног и споредног коловоза формирана су три дугуљаста улична острва засађена дивљим кестеновима. Са десне стране настала су такође три троугласта улична острва између главног коловоза и кућа, међусобно раздвојена са четири ужа коловоза, по средини, у продужетку данашње Нушићеве улице, у продужетку Призренске улице, и по један дуж кућа. Теразијска чесма налазила се на средњем, највећем острву. Сва ова острва била су засађена групацијама дивљих кестенова.

После увођења водовода, канализације и електричног трамваја, приступило се 1912 изради савременог коловоза у улицама центра. За те радове ангажован је стручњак из Француске, ин-

жењер Леже (Léger). На Теразијама је била предвиђена монументална фонтана чија је израда поверена била Мештровићу. За саобраћајно и естетско уређење Теразија био је расписан конкурс на коме је добио прву награду инжењер Веселин Лучић. По том решењу, саобраћај на Теразијама делио се на два коловоза. У осовини простора између „Москве“ и „Балкана“ предвиђена је фонтана са Мештровићевом скулптуром, а с једне и с друге стране постављена су два цветна партера ограђена ливеном гвозденим оградом. Теразијска чесма морала је бити измештена и тада је пренета у Топчидер. Кестенови су, наравно, били посечени, а засађен је нов дрворед јасена. Први пут је у Београду била постављена калдрма од дрвених коцака и то на Теразијама, на тргу испред Позоришта и у Улици краља Милана (данас маршала Тита). Трамвајске шине биле су постављене средином Теразија.

Радови нису до краја изведени јер је наступио први светски рат. Колосал-

на Мештровићева скулптура „Весник победе“ била је склоњена за време рата, у магацин водоводних цеви на Сењаку а по завршетку рата никад није била постављена на месту за које је била предвиђена. Крајем тридесетих година настала је у јавности дискусија да ли Мештровићеву скулптуру треба поставити на Теразије. Противници нису износили аргумент, који би можда био оправдан, да је за овако колосалну фигуру простор недовољан, а басен фонтане премален, већ је главни аргумент био да, из обзира пристојности, не треба поставити у центру града фигуру потпуно наог човека. После дужег колебања и тражења погодног места, Мештровићева скулптура постављена је на зидине Горњег града, што се показало као врло успешно.

У периоду између два рата, површински изглед Теразија није се мењао. Али, после ослобођења, 1947, Теразије доживљавају своју трећу реконструкцију изазвану захтевима модерног саобраћаја. Коловоз је опет по средини,

Сл. 10 — Теразије после 1906. године, када је подигнута зграда хотела „Москве“, тада највећа зграда у Београду. Примећује се ▼ да се на овој страни до данас стање врло мало изменило.

сада само један и знатно шири него раније. Добијени су врло пространи тротоари способни да приме велики број пешака који се крећу Теразијама. Засађен је још по један дрворед липа, а трамвај је дефинитивно уклоњен и замењен тролејбусом. Том приликом је прилаз Нушићевој улици са Теразија затворен за возила и добивен је непрекинути леви тротоар све до Булевару револуције.

Архитектонски оквир Теразија

Архитектонски оквир Теразија се јако мењао за последњих сто и више година. На лицу Теразија, у њиховим трансформацијама, огледао се развој Београда, његов успон, темпо развитака и сви утицаји. До пред крај XIX века Теразије су имале карактер паланачке чаршије, па се то огледало и на архитектури кућа које су га уоквиравале. То су углавном једнообразне, приземне или једносратне зграде неуједначене висине са дућанима који имају обавезно избачено „перде“ ради заштите од сунца. Ређе су међу тим кућама може видети и по нека двосратна. Шкрбава силуета низа зграда, са откривеним, ружним калканима, карактеристична је за све нове чаршије нарочито оне на Оријенту или блиске Оријенту.

Зграде настале до 1912.

Последњих година прошлог и првих година овога века подигнуто је неколико значајних зграда на Теразијама и то све на његовој југозападној половини. Нема прецизнијих података када су те зграде зидане, бар такви подаци нису лако приступачни, али је врло вероватно да су подизане у раздобљу од 1880. до 1912. Иако су настале у истом временском периоду, на прекретници два века, постоје велике стилске разлике међу њима. Те разлике се крећу од закаснобарока, неокласицизма, сецесионистила, па и архитектуре инспирисане

српско-византијским стилем наших манастира. Ових неколико кућа имају за Београд историјске вредности свака на свој начин и треба их свакако сачувати и у будућности.

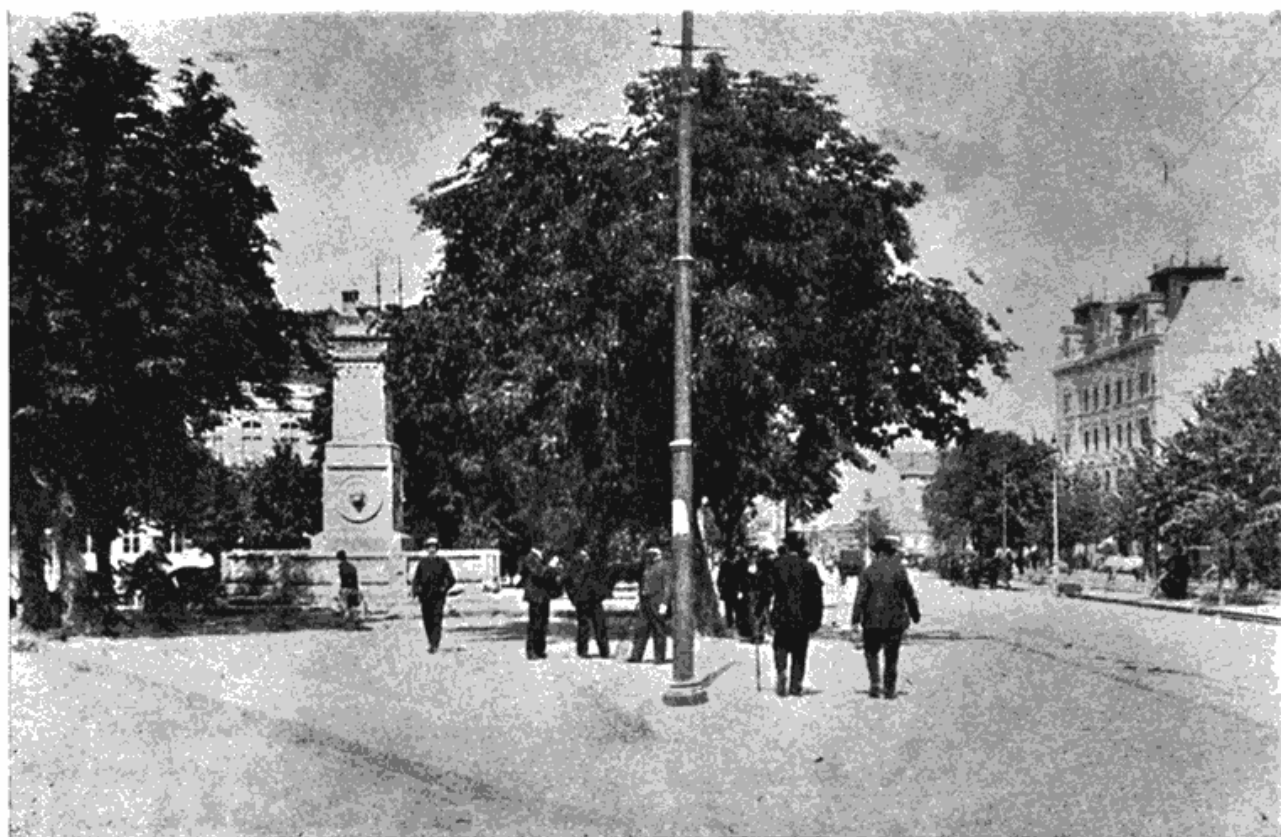
Осигуравајуће друштво „Росија Фонсијер“ подигло је 1906 зграду за своју администрацију и за хотел назван „Москва“. На конкурс за ту зграду, прву награду добио је загребачки архитектор Виктор Ковачић, а другу Јован Илкић. Управа друштва у Петрограду није се сложила са избором жирија, па је прихватила Илкићев пројект, с тим што су фасаду прерадили руски архитекти у једној варијанти сецесије. Фасада је обложена керамичким плочицама у боји. Нажалост, не знамо како је изгледала Илкићева фасада и какав је био Ковачићев пројект. Али подизање ове зграде, највеће и највише до тада, био је свакако крупан догађај за Београд Све околне куће постале су још мање и незнатније. Наравно, та је зграда, видљива чак и издалека, одлучно изменила силуету града, тако да је убрзо постала и нераздвојни део силуете Београда. У истом низу налази се приземна кућа бр. 34 (некада власништво Алексе Крсмановића) коју је пројектовао у необароку Јован Илкић. Иако је то барок далеко ван свог времена и одговарајућег амбијента са фасадом у малтеру, која се тешко одржава и захтева честе поправке, ова зграда има несумњиве архитектонске квалитете и, у сиромашној београдској архитектури прошлости, представља, упркос свему, један мали бисер. Ова једносратна зграда у најживљем и најпрометнијем центру Београда као да је случајно овде залутала из неке мирне господске улице. Човек би је некако најрадије пренео у неку улицу Западног Врачара. Али овде, на Теразијама, каква је њена судбина? Да ли је уопште могуће довести је у склад са високим кућама које постоје и које ће се подизати до ње? Чврсто сам убеђен да се она може и мора сачувати. Иза ње постоји и врт који избија на Балканску улицу. Какве су дакле, могућности за њен опстанак и њено усклађење са околином? Та згра-

да грађена је као кућа у низу, што значи да се наслања на суседне куће. Пошто околне куће нису приземнице већ зграде од по неколико спратова, једина могућност је да се наша зграда изолује као самостална или полусамостална. Ово би могло да се уради и само са стране кућа бр. 30 и 32 док би се кућа бр. 36, која има приземље и спрат, али чија се висина крова изједначаје са кровом зграде бр. 34, могла задржати јер има старинску фасаду која није непријатна. Зграде бр. 30 и 32 би се уклониле и око зграде бр. 34 оставило мало слободног простора а уз суседне вишеспратне зграде бр. 26 и 28 дозидео би се по један плитак тракт управно на линију Теразија и са фасадом ка кући бр. 34.

Поставиће се оправдано два питања. Да ли је та зграда толико вредна да

ради ње треба вршити тако скупе интервенције и то на најдрагоценијем месту Београда? И друго, ако је зграда заиста вредна, имамо ли права да јој мењамо кров и отварамо нове фасаде које јој нису потребне? Свакако да би било врло тешко одбранили један овакав подухват са гледишта економике или апсолутне вредности објекта. Али, није ствар само у томе да се спасе једна барокна фасада с краја XIX века. Постоји иза те зграде врло леп врт. Изоловањем ове зграде, направила би се перфорација фасадног зида Теразија ка Сави, ка заласку сунца. Тиме би се омогућио јавни приступ у врт и терасу иза зграде, па и пролаз за Балканску улицу.

Сви они који случајно уђу у зграде на десној страни Теразија (са парним

Сл. 11 — „Милошева чесма“, под кестеновима, подигнута 1861. године. У позадини види се стара кафана „Балкан“.

Сл. 12 — Две зграде с краја XIX и почетком XX века. Прву с лева у „сецесион стилу“ изградио је око 1910. године арх. Милџрад Рувидић а другу, крајем прошлог века, арх. Светозар Ивачковић за Министарство правде. Две модерне куће у продужетку саграђене су пред други светски рат.

бројевима) изненаде се, још на степеништу, дивном видуку на Саву. Те могућности видика врло слабо користимо. Обзидали смо Теразије с једне и с друге стране и у свакодневном животу и не слутимо да је Београд град на рекама и на брегу. Једна могућност је, срећом, сачувана све до данас. Истина, још необрађена и невалоризирана: то је продор између „Москве“ и „Балкана“ назван Теразијска тераса. Следећа могућност је перфорација око куће бр. 34, затим — између Улице Косовке девојке и зграде Скупштине НР Србије, где је перфорација већ извршена рушењем старе приземне куће Стојана Симића, доцније руског посланства, односно Трговачког представништва СССР, и најзад, величанствена перспектива Улице кнеза Милоша. Ове перфорације не пружају сасвим слободан видик јер многе зграде сметају погледу зато што се није раније на то мислило. Па ипак, такве перфорације даће Теразијама више ваздушастости, светлости и залазећег сунца, даће бар да се наслути река и широки слободан простор над реком.

Занимљиво је констатовати да се на овом потезу од „Москве“ до зграде бр. 36 ништа није изменило (сем што је у ратовима 1915. и 1941. два пута рушена кућа са апотеком до „Москве“) више од педесет година, што потврђују фотографије снимљене око 1906.

На левој страни Теразија постоје свега две старије зграде од вредности: зграда бившег Министарства правде (бр. 41) и зграда бр. 39 у стилу сецесије. Ове две зграде угрожене су будућом изградњом Теразија, па је већ сада потребно решити њихову судбину, односно испитати заслужују ли оне да буду сачуване, као део архитектонског наслеђа Београда или не.

Зграда бившег Министарства правде саграђена је крајем прошлог века. Архитект Светозар Ивачковић, аутор ове зграде, служио се елементима италијанске ренесансе са пуно разумевања тога стила и постигао доста добре пропорције фасаде. Ова зграда представља један од најбољих примера овакве врсте архитектуре у Београду. До ње се налази зграда из нешто каснијег вре-

мена, сасвим различита чак и супротна духу архитектуре оне претходне. Милорад Рувидић, пројектант ове зграде, прихватио је „нови стил“ у архитектури, „secession-stil“, који је у то време био највећа новост у архитектури. После двеста година стагнирања и окамењености архитектонског стварања, од „новог стила“ очекивало се много. Тада најбољи српски архитекти почели су почетком овог века да пројектују зграде у духу сецесије. Као и сваки правац који раскида са старим, утврђеним нормама и естетским „законима“, а није још утврдио ни проверио своје нове законе, у кратком раздобљу владавине сецесије, изграђен је већи број неуспелих и неукусних зграда које су убрзо постале чак и смешне. Сецесија је била револуционарна на подручју орнамента и декорације на згради, раскидајући са ранијим електричним канонима компоновања фасаде, али не дирајући дотадању структуру зграде. Овај покрет је био кратког даха и није отворио нове путеве развоју архитектуре, али је ипак пољуљао темеље дотле владајућег еклектизма. И наши архитекти су брзо напустили тај правац. Зато у Београду има врло мало зграда у стилу сецесије. Реакција је била оштра, сецесија је била презрена. Преко архитеката-професора факултета који су преболели заразу сецесије, тај презир се пренео на млађе генерације које о сецесији говоре са подсмехом, али и са великим непознавањем, убрајајући у сецесију и оно што стварно са њом никакве везе нема. Заборавља се чак и то да је тај правац био претеча садашње модерне архитектуре. Не би имало никаквог смисла уклањати одреда све зграде сецесије, и иначе малобројне у Београду, са аргументом да су „без икакве архитектонске вредности“. То би значило да не признајемо једну степену у архитектонском развоју града.

Рувидићева зграда на Теразијама има све одлике сецесије, избегавши при томе неукусности и претераности. Као

један од најбољих примера у Београду, свакако заслужује да буде сачувана.

Али, поставља се одмах питање како помирити међу собом ове две тако опречне архитектуре, а затим ове две старе зграде са постојећим и будућим суседним зградама глатких фасада и далеко веће висине? Већ је постојао један предлог за надзиђивање Ивачковићеве зграде (бр. 41) за читава три спрата „у истом стилу“ тако да се изједначи са висином зграда бр. 43 и 45. При томе се о згради бр. 39 није водило рачуна, јер се сматрало да ће се она у скорој будућности рушити. Није тешко одмах увидети да би таква адаптација зграде бр. 41 пореметила све односе и пропорције фасаде. Фасада која се пружа у дужину добила би формат који се развија у висину. Високи тавански надзидак са богатом орнаментацијом и снажна корниша великог испада морале би се скинути. У даљем ређању виших спратова немогуће је понављати форме прозора првог спрата; то уосталом не би одговарало ни принципима ренесансне архитектуре, а то значи стварати нову архитектуру која би се извргнула у карикатуру постојеће зграде. Таква ствар није дозвољена, ако је циљ очување једног примера архитектуре прошлости. Требало би једном подвргнути ревизији већ устаљено правило да је крајњи циљ обликовања градских улица уједначење габарита зграда, што значи да крајње хоризонтале неке зграде које се још могу сагледати са земље, морају падати у једну перспективну линију. Савремена урбанистичка гледишта ослобађају се ове укалупљености, која је довела до познате суморности и монотоније баш код најуређенијих градова. Тим пре можемо дозволити прекид уједначених висина кад се ради о зградама од вредности из прошлости. Такве зграде уносе посебну ноту, стварају увек интересантан дијалог прошлости и садашњости. Из тих разлога сматрам да ове две тако хетерогене зграде треба задржати онакве какве су у склопу савремених грађевина.

Зграде настале између два рата

Данас се могу доста јасно уочити три раздобља архитектонског развоја Теразија. Прво раздобље обухвата зграде о којима је већ било речи, подигнуте крајем прошлог века све до 1912. Друго раздобље обухвата зграде подигнуте од 1919. до 1941. и најзад, треће обухвата зграде које су настале од 1947. до данас.

Није тешко препознати зграде подизане између два светска рата. Био је то онај период дезоријентације архитектуре, недостатка сигурног критеријума и уједначености, па и доброг укуса. Последњи отсјаји сецесије виде се на зградама подизаним одмах после првог светског рата, као што су зграде број 5, бивша Извозна банка, чији је

пројектант био Данило Владисављевић, и зграда број 12, коју је пројектовао Никола Несторовић. Одмах после рата била је подигнута и зграда на углу Сремске улице и Теразија, која припада прелазној фази декоративне и недефинисане архитектуре као и хотел „Касина“ са својом оскудном и примитивном архитектуром. Сем ових зграда, више од једне деценије после првог светског рата, Теразије су још увек имале онај изглед с краја прошлог и првих година овог века. Тек неколико година пред други светски рат неколико великих зграда је подигнуто и тиме су Теразије почеле добијати карактер центра већег града. Тада су подигнуте зграде број 6 (архитект Игњат Поповић) и број 10, бивше осигуравајуће друштво „Југославија“ (архитект Ђока Ђорђевић), затим зграда „Албанија“,

- ▼ Сл. 13 — Изглед Теразија између два рата са преуређеним коловозом који се делио на два дела раздвојена декоративним партерима. Округли водоскок је на месту где је требало да дође Мештровићева монументална скулптура „Весник победе“, постављена касније на бедеме Горњег града.

угао Коларчеве и Кнез-Михајлове улице, која је заменила познату кафаницу „Албанија“, која је дуго била симбол београдских контраста. На два угла садашњег Булевара револуције и Теразија подигнуте су скоро истовремено две зграде: једна у декадентном и нечистом бароку, она у којој је биоскоп „Београд“, коју је пројектовао архитект Г. Самојлов и друга, задужбина Симе Игуманова, чија је архитектура у врло неугодном раскораку између савремене архитектуре и реминисценција на византиску архитектуру. Њу су пројектовали браћа Крстићи. До задужбине Игуманова подигнута је зграда бр 35, некада друштва „Assicurazioni Generali“, у помпезном, празном и шаблонизираним бароку. Сасвим на крају налазе се стамбене зграде бр. 43 и 45 изведене у добром материјалу и обликоване врло једноставно и у духу модерне архитектуре.

У ово време формирана је дефинитивно линија на углу Призренске и Теразија, подизањем зграде хотела „Балкан“ и суседне. Обраду њихових електричних фасада дао је архитект Ковалевски.

У време највећег изграђивања Теразија пре рата модерна архитектура се јавља, истина са закашњењем, и у Београду. Карактеристично је за наше ондашње друштво и за његов владајући слој да је модерна архитектура ступила у Београд несмело и са много компромиса и то, скоро искључиво, у домену приватних зграда ван центра. На Теразије, наравно, модерна архитектура није имала приступа. Тако је настала чудна неуједначена и шарена слика архитектуре Теразија у периоду између два рата. Тако се на Теразијама сусрећу закаснела сецесиона архитектура, површни еклектицизам класицистичких и барокних стилова, неодлучна и врло компромисна оријентација ка модерној архитектури као код зграде бр. 10 и зграде задужбине Игуманова. На простору Теразија свакако је најзначајнија зграда „Албанија“. Изведбени пројект је израдио архитект М. Прљевић, на основу идејне скице арх. Бранка Бона,

која је била награђена на конкурс. Скелетну, армиранобетонску конструкцију дао је инж. Ђорђе Лазаревић. Иако ова зграда није ни у своје време представљала нарочиту новост модерне архитектуре она, по свом савременом конструктивном систему, савременом обликовању архитектуре и по свим детаљима, спада међу најбоље примере модерне архитектуре Београда до другог светског рата.

Теразије после другог светског рата

Највећи преображај доживеле су Теразије после 1947. Те године извршена је трећа по реду конструкција колонија и дато садашње саобраћајно и површинско решење Теразија. Године 1948, после разних предлога и алтернатива и јавне дискусије стручњака, усвојен је у начелу начин обликовања леве стране Теразија од зграде бр. 5 (бивше Извозне банке), до зграде бр. 29 (биоскопа „Београд“). Тада је усвојено да се задржи постојећа конкавна регулациона линија Теразија, да буде јединствено архитектонско обликовање тог потеза са прелазом зграде преко Нушићеве улице и да у приземљу буде континуирана колонија сталне висине.

Прво је изграђена зграда бр. 27, првобитно намењена предузећу „Југословенска књига“. При даљем изграђивању, одустало се, сасвим умесно и оправдано, од даљег понављања фасаде зграде бр. 27. Постојала је такође идеја да се у осовини Теразија да већа висина централног дела, али се и од тога у даљем проверавању одустало што се показало као потпуно оправдано. Данас је, најзад, шкрбава и неуједначена лева страна Теразија трансформирана у јединствену и уједначену масу. Просторни односи са зградама од седам спратова, на регулационој линији некадашњих једносратних Теразија, су промењени, али не на штету укупног пластичног ефекта који је сада врло повољан.

Први корак у изграђивању Теразија после другог светског рата, истовремено-

Сл. 14 — Данашњи изглед Теразија са коловозом у средини, широким тротоарима и удвојеним дрворедом. Преуређење коловоза извршено је 1947. године. Прве три зграде с десна изграђене су неколико година пред други светски рат и очигледно су пример несређености и дезоријентације која је владала код нас у архитектури у то доба. (Југофото).

но и први шири захват, зграда бр. 27, носи све одлике наше архитектуре првог послератног периода који карактерише недостатак самопоуздања, несамосталност, несмелост и безличност. Није чак чак ни сасвим јасан удео неколицине архитеката који су, не у сарадњи већ један за другим, радили на пројекту. Последњи је имао реч арх. Владета Максимовић, па се њему и приписује архитектура ове зграде.

Зграда бр. 27 има пасаж који пролази и кроз зграду Синдиката и везује Теразије са Тргом Маркса и Енгелса, тако да цео овај комплекс представља једну целину. То је, у ствари, пролаз кроз двориште које је накнадно декоративно обрађено. Неко је лансирао сасвим неумесно назив „Безистан“ за овај пасаж, очевидно не знајући право значење те речи. Покушај да се унутрашње двориште среди и декоративно обради није у потпуности успело, иако је доста средстава уложено: постављене

су скулптуре, фонтана, дрвеће. Највећи недостатак је у томе што је кретање кроз тај простор нејасно, пешак тек треба да се оријентише у прилично аморфном простору, да тражи излаз. Недостатак је свакако и то што, сем функције пролаза која и није од нарочитог значаја, скоро и нема никакве друге садржине: зидови су празни и тек по нека вештачки убачена витрина или радња-витрина, без већег значаја за публику, треба да разбије монотонију и празнину.

Само неколико година касније настављено је изграђивање Теразија, али сада са виднијим напретком у архитектонском обликовању. Редове архитеката попунили су талентовани млади архитекти са својственим самопоуздањем и одушевљењем. Одушевљење и вера младих у ново у архитектури подстакла је и њихове нешто старије другове на смелије тражење форми. Али од највећег значаја је била промена

опште атмосфере, ослобађање од извесних баласта који су кочили најзначајније објекте и после 1950. али са много више успеха, инвенције и разноврсности.

Зграде бр. 7 (пројектант арх. Владета Максимовић) и бр. 8 (пројектант арх. Алексије Бркић), једна наспрам друге, започете су и завршене у исто време, над делом колског тунела који треба да прође испод Теразија.²¹ Обе зграде су на линији савремених светских архитектонских тражења, али истовремено и битно различите. Зграда бр. 7, оријентисана на југозапад, сва у тешком оклопу брисолеја (*brise-soleil*), у косој уличној перспективи, делује као пуна маса, на којој се не види ни једно окно, ни један отсјај стакла, маса која је донекле разиграна остинато-ритмом вертикала брисолеја и њихових сенки.

Одбрана од сунчевих зракова преко лета врло је важна за зграде у Београду, али и пре брисолеја, тог проналаска ле Корбизјеовог, намењеног Алжиру и Бразилији, располагали смо доста ефикасним средствима за заштиту од сунца као што су разноврсни системи ролетни, жалузина, платнених натстрешница итд., и многа од тих средстава су још увек најпрактичнија, најједноставнија, најекономичнија. Експеримент са брисолејима на Теразијама показао је: јако поскупљење грађевинских радова, због израде и облагања мермером ламела; губитак у простору, због повлачења равни зида са прозорима — при чему је простор између ламела неискоришћен и губитак нормалног осветљења просторија у облачне дане и дане без јаког сунца.

Сасвим супротно овој, зграда бр. 8 има фасаду која је сва у стаклу са узаним металним оквирима, са минимумом пуних зидних површина. Иако је зграда узидана са обе стране, и ако је са врло мало уобичајене пластике на фасади као што су лође, испади итд., квалитети архитектуре ове зграде су несумњиви. Она оставља утисак лакоће ваздушастости, хармоничне и дискретне поделе елемената на фасади. Међутим, све оно што је додато да „обогати“ фасаду ове

зграде, ремети чистоту и умањује вредност њене архитектуре. То се односи на извештачен и неоргански уписан рељефни оквир од мермера на стакленој површини и безразложни романтични балкон у том оквиру. То се односи, такође, и на тешки, последњи, повучени спрат чија је зупчаста линија и камена облога у очевидној дисонанци са лаком и хармоничном стакленом фасадом зграде.

Колико је зграда преко пута, бр. 7, сва у знаку одбране од сунца, толико је на овој згради то ненаглашено: намештене су само лаке унутрашње жалузине.

Данашње карактеристике Теразија

Зграда Индустријске коморе, подигнута на парцелама које су носиле бројеве 15, 17, 19, 21, највећи је и, за изглед Теразија, најзначајнији објект. Пројектант је загребачки архитекта Лавослав Хорват. Архитектура ове зграде, несумњиво високих квалитета, чиста у изразу, мирних, достојанствених линија, доприноси врло много као елемент смиривања прилично необуздане архитектуре Теразија. Има се утисак да би ова дугачка фасада, извијена у финој благој конкави, била још лакша и ведрија да је ширина хоризонталних трака континуалних прозора већа од ширине трака пуног фасадног зида уместо обрнутог, постојећег односа. У току грађења дошло је до делимичне промене намене што је, у овом случају, било врло умесно и оправдано. Уместо изложбе индустрије, како је било предвиђено првобитно, приземље, мецанин и први спрат заузима робна кућа. То је, уосталом, сасвим у складу са карактером Теразија, карактером најживљег, највиталнијег, рецимо „главног“ центра града, трговачког, пословног, забавног садржаја. Уз то, Теразије су стециште пешака, оних који иду по радњама, који иду у биоскопе, оних који очекују да чују нешто ново, да виде познате, да коментаришу спортске резултате,

оних које једноставно привлачи градски метеж.

Данас се на Теразијама налазе, или ће се ускоро налазити: три хотела, четири ресторана, три кафане, један кафе-бар, два експрес-ресторана, један млечни ресторан, четири биоскопа (у непосредној близини су још две биоскопске сале), Хумористичко позориште, које дели салу са биоскопом и велика конгресна, концертна и биоскопска сала Дома синдиката. На Теразијама се налазе и разноврсне трговине, нова робна кућа и нова кафана, администрација привредних предузећа или државне управе. Од свих места која су заузимали центри Београда кроз историју, изгледа да су Теразије биле најплодније тле јер, иако је раст центра Београда превазишао материјалне оквире Теразија и прелио се преко њихових граница, у Улицу маршала Тита, доспео до „Славије“, на овом месту се до данас спонтано фиксирало то најживље место, то срце центра Београда.

Остаје још врло мало да се уради на левој и десној страни да би се добио коначно срећен изглед Теразија. Између осталог, остаје још да се изврше адаптације ради усклађивања североисточног фронта по висини и то: адаптације зграде бр. 13, зграде бр. 23 и хотела „Касина“. Већи и озбиљнији проблем представља реконструкција прочеља хотела „Касина“ и његовог усклађивања са архитектуром нових зграда са једне и са друге стране, али се нипошто овај проблем не сме заобићи јер би, у сваком погледу, безвредна и неинтересантна архитектура „Касине“ озбиљно пореметила нови широки потез архитектуре леве стране Теразија.

Теразијска тераса

Један од најинтересантнијих просторних феномена Београда — Теразијска тераса — још је недирнут, још није ни идејно решен. Проблем Теразијске терасе на дневном је реду још од 1929, када је на конкурс прву награду добио арх. Никола Добровић. Међутим,

ништа отада није урађено сем уређења једног скромног привременог парка на том месту. Али срећа је за Београд што је један овако драгоцен простор остао до сада поштеђен, срећа је што нису раније започета нека половична решења. За време рата савска падина је била тешко бомбардована тако да је комплекс од Теразија до Саве јако проређен и не садржи објекте од веће вредности. То је омогућило да се, после рата, идеја терасе прошири на цео појас Саве. Тај простор је истинска драгоценост Београда. Ретки су градови који имају тако интересантну просторну ситуацију терасе која доминира са четрдесет метара висине над низинским делом, са слободним хоризонтом и то у центру града. У свету има можда и импозантнијих позиција, на пример: Лисабон, који их има неколико, Цариград, Берн, Алжир. Загреб има изванредну еспланаду Горњег града која је најлепши и незаборавни доживљај Загреба. Али, такве позиције, по правилу, нису у срцу града, у најживљем делу.

Теразијска тераса ће обојити на нови, изненађујући начин читаве Теразије и не само Теразије, биће то нови, свежи и узбуђујући звук у просторној оркестрацији Београда.

Пре неколико година рађен је један идејни пројект Теразијске терасе, чији су пројектанти били архитекти Вл. Максимовић и В. Врбанић. Овај пројект, који је обухватао простор до улице Народног фронта, био је добра студија са пуно лепих архитектонских решења. Али, у то време, а и данас, многи урбанистички, технички, програмски проблеми остали су без коначног решења. Данас је сасвим сазрео момент да се проблем Теразијске терасе узме у решавање у целини, све до Саве и у свим аспектима: програмском, техничком, геомеханичком, саобраћајном, архитектонско-урбанистичко-хортикултурном, естетском. Проблеми нису једноставни. Један од тих је проблем јединства овог простора који пресецају три улице, све три од саобраћајног значаја. Да би се овај простор у пуној мери валоризирао треба интензивирати,

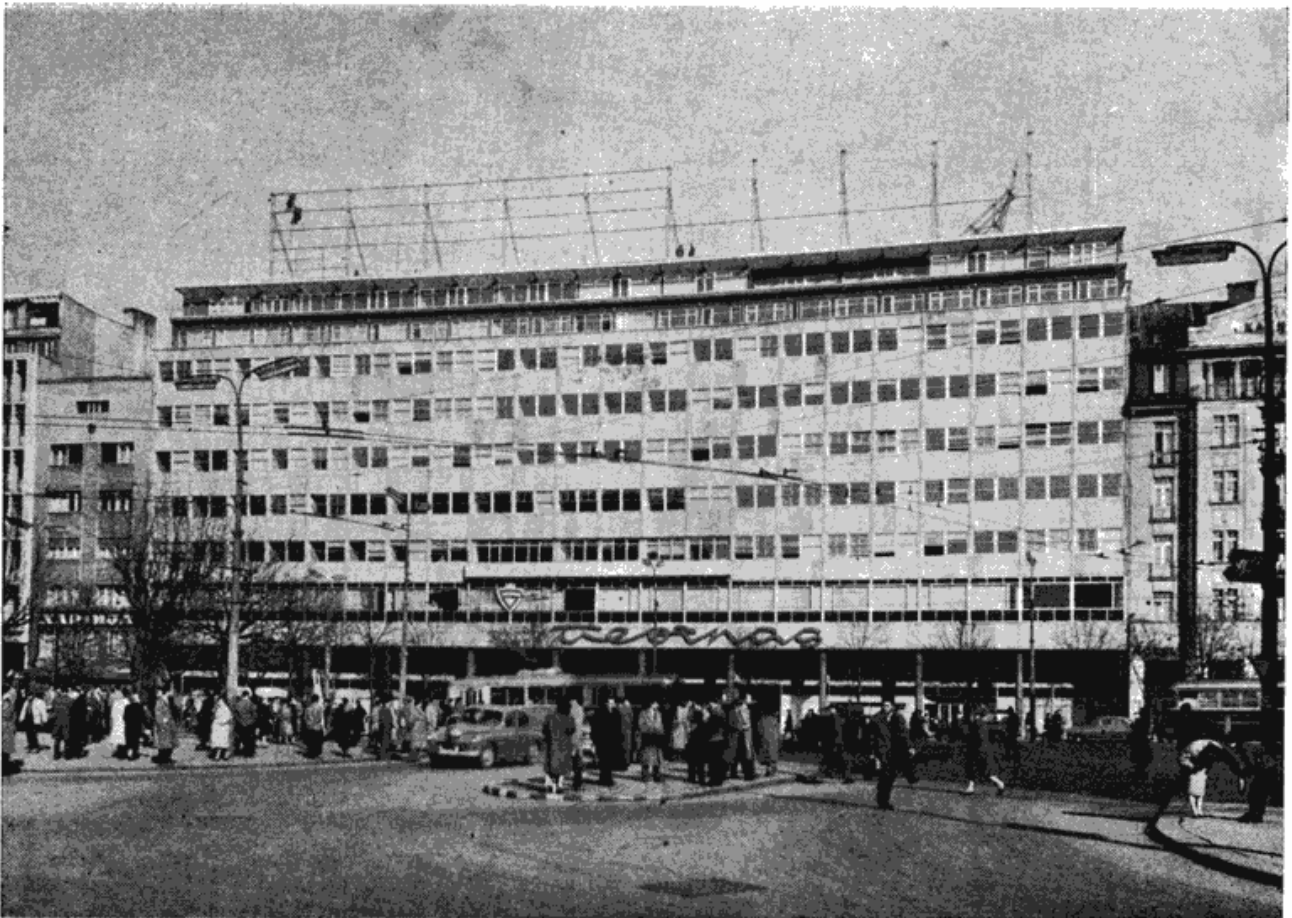

Сл. 15 — Североисточна страна Теразија која је највећим делом изграђена од 1949. до 1959. године. (Снимио А. Обрадовић).

олакшати, учинити што пријатнијим, кретање пешака од Карађорђевој улици до Теразија и обратно. То може бити и лепа шетња пешачким стазама и степеницама, али и прилично заморна, јер треба савладати висину од око четрдесет метара на дужини од приближно три стотине метара.

За Београд остаје још увек проблем лаке и удобне везе приобалног појаса Саве и београдског гребена. Обрадом простора Теразијске терасе пружа се могућност инсталирања неког механичког средства за брзи и лаки превоз пешака између Теразија и Карађорђевој улици. На расположењу нам стоје многа савремена средства: електрична успињача, зупчаста железница, надземна или подземна, висећа железница,

велики лифтови, ескалатори. Избор не би био једноставан, јер више услова су истовремено од одлучујућег значаја: геомеханички услови тла, економичност, могућност доброг архитектонског обликовања и добар изглед инсталација из већег или мањег растојања, али и леп видик на околину за време возње. Истина, неће бити могуће све ове услове задовољити на најповољнији начин, јер су они често међусобно и у супротности. Али при решавању треба одмерити ком захтеву или захтевима треба дати првенство и тада учинити уступке на рачун других захтева. Несумњиво је да би подземно решење стварало најмање тешкоћа спољњем обликовању, ако би то уопште геомеханички услови дозволили, али би пријатност и атрак-

Сл. 16 — Зграда Савезне индустријске коморе, завршена 1959. године. Пројектант арх. Ј. Хорват. (Снимио А. Обрадовић).

Сл. 17 — Зграда администрације Извршног већа НР Србије. Пројектант арх А. Бркић. (Снимак А. Обрадовић).

тивност вожње много, боље рећи све, изгубила. Телеферик, односно висећа железница би пружала најинтересантнију и најзабавнију вожњу, са дивним погледом из ваздуха на Београд, на Саву и Дунав, само у питању је капацитет превоза, који је доста ограничен код ових возила и, можда, изглед инсталација, неуобичајених у градском амбијенту. И надземни лифтови у два или три степена, повезани мостовима, могли би такође добро да реше овај проблем.

Најважнији елемент овог Теразијског продора ка Сави, јесте највиша тераса у нивоу Теразија. Ма како лепо била компонована сама тераса, ма како пријатан поглед био са ње, она ће бити мртва ако не садржи оно што највише привлачи пролазнике: радње, кафане, биоскоп или позориште, изложбене га-

лерије. С тим новим елементом значај и привлачност Теразија у целини огромно ће пораси. Теразије ће тада постати прави градски трг, у исто време, еспланада и шеталиште. Важно је наћи и садржину нижих делова „продора“ јер није довољно да они буду само затрављени и цветни партери. Ту се поставља и питање уређења „Зеленог венца“ који се наслања на „продор“. Никаква надземна пијаца, чак ни далеко боље уређена него данашња, не би била могућа при дефинитивном уређењу овог потеза. Али се може уредити модерна подземна пијаца која би из Ломине улице била надземна и са те стране би се могла лако снабдевати. Горњи ниво би био делимично парковски обрађен а делимично уређен као цветни и воћни трг, што, такође, Београду јако недостаје.

Сл. 18 — Трг Маркса и Енгелса.

Трг Маркса и Енгелса

У непосредној близини Теразија налази се нов, недавно створен и најзад завршен, па ипак, у суштини недовршен, недефинисан и нејасан трг. Друштвени значај овог простора је изванредан. На њему се налазе зграде у којима је седиште највиших политичких и друштвених институција: Савез синдиката Југославије, са највећом двораном у Београду и земљи, која служи за конгресе, концерте, биоскопска приказивања и тако даље, Централни комитет СКЈ, велико новинско-издавачко предузеће Борба и друге административне зграде. У продужетку на Булевару револуције налази се Народна скупштина ФНРЈ, зграда за пријеме Савезног извршног већа, а на углу Таковске и Булевара револуције зграда Главне поште и Државног секретаријата за привреду ФНРЈ. Иако све ове зграде не чине композициону целину, садржајно оне сачињавају политичко-управно-административни центар највећег значаја у Београду.

Али за разлику од суседних Теразија, увек у напону и врењу, Трг Маркса и Енгелса, засад, доста мртав иако поред њега струји интензиван градски саобраћај. У интензитету градског живота, температура овог простора је доста ниска. То је разумљиво јер се живот тих институција, веома важан за град и читаву државу, одвија у згради, углавном између сталних функционера и службеника. Строго селекционирани административни центри су увек, гледајући споља, са улице, мртви. Таквим центрима као и да нису потребни већи отворени градски простори — тргови. Такви строги, хладни, градски простори, нису пријатни, али они се могу увек оживети по неким објектом друштвеног, забавног и комерцијалног карактера. Трг Маркса и Енгелса повремено оживљава публика која се окупља за приредбе у великој дворани. Али кад би се могле одржавати и сталне изложбе у пространом фоајеу дворане, када би место прашњивог излога са старим афишама биоскопа „Београд“ био излог

неке кафане или посластичарнице, са столовима напољу преко лета, свакако би овај амбијент постао привлачнији.

Постанак овог трга везан је за давање локације за зграду Дома синдиката Југославије 1948. Место и урбанистичка диспозиција зграде није дата на брзину и отпрве. Више места у Београду узимано је у обзир а затим и за данашње место било је разних урбанистичких диспозиција. Па ипак коначна одлука, тешка и далекосежна одлука, донета је олако, одређене су једноставно линије нове зграде без даље разраде и студије овог простора. Ликовна идеја уређења овог простора била је несмела, конвенционална и лишена сваке оригиналности. Одређено је да се зграда Синдиката надовеже на споредну фасаду зграде биоскопа „Београд“, нечисте еклектичне архитектуре, и раније све до Улице Моше Пијаде (раније Дечанске). На тај начин архитектура зграде Синдиката чини целину са зградом која са њом нема никакве функционалне везе али се зато она морала подредити овој анахроничној архитектури. Са средњим делом у благом луку и стидљиво издигнутим, фасада је компонована симетрично у квазиосовини Булевара револуције. Међутим, исправна симетрична композиција у овом простору скоро и није могућа јер постоје врло приметне неравнотеже и неправилности: осовина Булевара револуције се не поклапа са осовином симетрије зграде, условљеном симетралом угла Улице Моше Пијаде и краја Булевара револуције; терен је у паду ка Улици Моше Пијаде, тако да је висинска разлика с једног краја фасаде на други више од 2,5 м; постоји видна неравнотежа између дугог потеза Улице Моше Пијаде и кратког краја Булевара револуције, који избија на Теразије и који образују рачву у којој се налази зграда. Све ово јасно говори да би једно асиметрично решење, са дегажирањем од архитектуре зграде биоскопа „Београд“, далеко боље одговарало и дало успешније резултате.

Очевидно је да се овај простор не може уопште сматрати тргом, у архи-

тектонско-урбанистичком смислу. То није ни затворени — класични, ни аксијални — барокни, ни слободни — модерни трг. Ово је само простор настао јачим засецањем угла у рачви једне снажне саобраћајнице. Зграде које уоквирују овај простор нису слободне већ су уграђене и повезане у низове који прате улице. Али ширине улица су тако велике и отвори овога простора тако огромни, да је перцепција ваздушног волумена простора нејединствена и неостварљива у целини. Цео тај простор делује аморфно и прилично пусто и суморно.

Архитектонски оквир трга је врло хетероген и неусклађен. Крећемо се од модерне архитектуре разних доба и квалитета до неокласицизма зграде Централног комитета, иначе архитектонски доста успелог, до квазибарокног пастиша зграде биоскопа „Београд“ и њој подређене архитектуре зграде Синдиката завршене 1956, на жалост једног од наших најупадљивијих архитектонских промашаја после рата.

Године 1955. био је расписан конкурс за споменик Марксу и Енгелсу на овом месту, које и није трг у правом смислу, које није амбијент који може да прими споменик, нарочито не споменик оваквог значаја. Није ни чудо што конкурс није успео, што овакав простор није могао инспирисати уметника, поред недостатака у програму и условима конкурса, поред непречишћености појмова у области комеморативне монументалне скулптуре. Прва награда додељена је раду који је дао превагу урбанистичком третирању површине трга одступајући при том од линија утврђених Генералним урбанистичким планом.²² Да би се добио већи и дужи плочник испред Дома синдиката и већа дистанца споменика од фасаде зграде, створен је један издужени језик у продужетку плочника, а прелаз Булевара револуције у Улици Моше Пијаде двапут је оштро савијен, тако да се добила оштрија „S“ кривина. Завршетак, или боље рећи почетак монументалног Булевара револуције, засада најдуже и најважније магистрале Београда, са су-

женом ширином коловоза, кривудавом трасом као код неке споредне улице, визуелно је врло непријатан а саобраћајно неприхватљив.

*

Један од највећих недостатака урбанистичке структуре Београда јесте неразвијеност, скоро непостојање, изражених локалних центара. Зато Београд у целини још увек живи од свог јединственог центра, прилично оптерећеног, који се пружа по гребену од Калемегдана, улицама: Васином, Кнез-Михаиловом, Теразијама, једним делом Булевара револуције, Улицом маршала Тита, све до Трга Димитрија Туцовића, некадашње Славије.²³

Изгледа да се овај хипертрофирани градски центар на гребену неће даље ширити, уосталом ни топографски услови даље нису тако повољни. Теразије заузимају средишни положај на овом потезу. У вековном померању тежишта центра, линијом гребена ка југоистоку, то тежиште већ је више од шездесет година на Теразијама и нема тенденцију померања, иако се сам центар доста проширио. Још увек су Теразије срце Београда иако не садрже ни једну од битних, капиталних институција данашњег друштвеног живота. Коначним завршетком изградње Теразија, а нарочито изградњом Теразијске терасе, потенцијал Теразија, као друштвеног центра, достићи ће своју пуну меру.

У даљем развоју Београда на десним обалама Саве и Дунава еволуција друштвених центара мора кренути путем организовања локалних центара, који ће бити жиже јавног, друштвеног живота за мање територије града. У административно-политичкој подели територије Београда, такве мање јединице су општине које обухватају, после најновије реорганизације из године 1959, приближно од четрдесет до седамдесет хиљада, а општина Стари Град и свих деведесет хиљада становника. Такве јединице сасвим су погодне, и у урбанистичком погледу, за организовање једног јачег локалног центра који

би задовољавао велики део потреба становника одређене територије и то поглавито потребе снабдевања и услуга, културне и забавне потребе и потребе администрације и управе. Идеално би било када би свака општина на градској територији имала свој локални центар. Али у постојећим градовима идеална схема готово никад се не поклапа са стварним стањем и могућностима. У општини Стари град, на пример, једва да се може говорити о потреби посебног локалног центра. Али зато су многи делови Београда озбиљно деградирани: продавнице су тамо ретке и снабдевање отежано, културни живот је на ниском нивоу, не постоји животни језгро тог дела града у коме би се грађани окупљали, кроз које би друштвено живели. Са стварањем таквих центара треба отпочети у деловима који су најоскуднији у друштвеним објектима ма које врсте, у деловима изолованим и најслабије повезаним са градским језгром. Пошто у тим деловима обично и нема вреднијих друштвених објеката, треба стварати комплетне локалне центре, компоноване као архитектонско-урбанистичке целине. Такви центри би послужили и као пример модерних, плански организованих друштвених центара.

Ово се све односило на Београд, онај на десној обали Саве и Дунава, а не и на укупни велики Београд, који се већ увелико развија на левој обали Саве, а делимично и на левој обали Дунава. На територију леве обале Саве, названој популарно Нови Београд, пренеће се многе нове функције градског центра великог Београда. За многе институције друштвеног карактера тешко се сада може наћи места у презасићеном језгру старог Београда. Такве су институције, на пример, Опера, нови музеји, изложбене галерије, концертна дворана, неки факултети, уметничке академије итд. Али постоје још и многи други садржаји главног градског центра о којима још немамо јасну представу. Свакако би израда једног исцрпног, добро документованог и добро простудираног урбанистичког програма за нови део града на левој обали била неопходни путоказ за формирање новог градског центра. Пред нама стоји велики задатак и одговорност стварања новог, модерног центра пројектованог на основу најновијих сазнања урбанизма и архитектуре, и уз то центра који ће да живи и који ће живот у пуној мери потврдити.

НАПОМЕНЕ

¹ На плану Math. Seuttera означен је велики трг. На италијанском плану из 1695—96, један правоугаони простор означен као Piazza fatta da gl'imperia.

² Евлија Челебија, *Путонис*, Сарајево 1954.

³ На плану G. Vodenehra, који приказује вероватно стање из 1688, објекти означени у легенди: Das Kauff und Verkauff Naus, Der Kauffleuth Wahren Niederlag.

⁴ Коста Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1925.

⁵ Драгутин Ј. Илијић, *Хаџи-Диша*, роман из старог Београда, С.К.З., Београд 1908.

⁶ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I, Београд, 1901, 760—761; Јоаким Мујић, *Путешествије по Србији*, С.К.З., Београд, 1901; Otto Dubislav P.rch, *Putovanje po Srbiji*.

⁷ Имао сам прилике да прегледам заједно са арх. Д. Јовановићем 1946. остатке ове грађевине. Требало је да дамо мишљење да ли

зграду треба обновити или треба и рушевине уклонити. Известили смо да је зграда срушена са око 70%, али да се може лако обновити на основу заосталих делова и фрагмената у рушевинама и на основу старих фотографија. Дали смо мишљење да би, с обзиром на историјски значај зграде, то свакако и требало учинити. Ова зграда, подигнута под руководством Цветка Рајовића, значајна је и у архитектонском погледу као прва зграда српског Београда саграђена на западњачки начин. За Дирекцију царина, која је била власник зграде и земљишта, једини критеријум је био употребљивост бомбардоване зграде и она је уклонила остатак рушевина.

Зграда се могла врло лако и сасвим верно довести у првобитно стање, уклањајући, при том, касније измене и зазиђивање arkada, извршене између два рата. Обновљање старе „Љумрукане“ значило би испуњење свете обавезе према историји Србије у поновном настајању. дуг поштовања према једном од камена

темељаца подизања српског Београда, поштовања према аутентичном његовом лику. „Бумрукана“ је била једна од најмаркантнијих зграда Београда, једина окренута лицем Сави и чинила је јединство са силуетом Саборне цркве.

⁸ Бранко Максимовић, Борбе за одржавање Абадискe чаршије као привредног елемента новог Београда ван Шанца, *Годишњак Музеја града Београда*, II, 1955.

⁹ Коста Н. Христић, *нав. дело*.

¹⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Цртице за ранију слику српске престонице*, Годишњица Николе Чупића за 1903.

¹¹ Идејно решење Трга Републике по овој концепцији радила је 1946. арх. Ружица Илић под руководством арх. Николе Добровића, ондашњег директора Урбанистичког завода.

¹² Аутор решења је арх. О. Минић.

¹³ Прву награду на конкурс за Трг Републике 1954. добила је група пројектаната: арх. С. Јањић, арх. С. Бравачић, арх. З. Петровић и арх. М. Палишашки. Арх. Јањић са сарадницима израдио је у оквиру Урбанистичког завода коначно усвојени пројект Трга.

¹⁴ Пројектант Дома штампе је арх. Р. Богојевић.

¹⁵ Пројектант Спољнотрговинске коморе је арх. И. Куртовић.

¹⁶ После првог светског рата ова зграда је до 1929. служила за Народну скупштину.

¹⁷ Милан Ђ. Милићевић, *нав. дело*.

¹⁸ Сретен Ј. Поповић, *Путовање по Новој Србији*, С.К.З., Београд, 1950.

¹⁹ Документ, који се налази у Државној архиви, публикован је први пут у књизи Бранка Максимовића, *Урбанизам у Србији*, Београд, 1938.

²⁰ Коста Н. Христић, *нав. дело*.

²¹ Обе зграде пројектоване су за потребе администрације два увозно-извозна предузећа. Касније, предузете су и адаптиране за Инвестициону банку (зграда број 7) и за установе Извршног већа НР Србије (зграда број 8).

²² Пројектант првонаграђеног рада је арх. Хранислав Стојановић са својим сарадницима. Реализација је поверена арх. Стојановићу с тим што је предвиђена пластика споменика одбачена. Уместо раније предвиђеног мањег воденог огледала, изведен је нешто дужи басен са ефектима водених млазева и вештачког осветљења. У првобитном пројекту строго је искључена могућност паркирања возила на плочнику Трга чак и за време одржавања конгреса и концерата. Доцније је већи део плочника намењен општем паркирању уз наплату. Приликом извођења радова, који су, са прекидима, трајали више од три године, посечен је дрворед на почетку Булевара што је још више допринело суморном изгледу трга, а нешто доцније ред платана испред Народне скупштине, пошто је претходно била скинута монументална ограда од ливеног гвожђа и гранита.

²³ Овај трг није овом приликом узет у разматрање јер су његови проблеми знатно друкчији од осталих делова ове целине и веома су сложени тако да би сами за себе могли сачињавати посебну студију.

LE NOYAU DE BELGRADE

O. MINIC

Quoique Belgrade ait depuis longtemps dépassé le chiffre d'un demi-million d'habitants, ses centres sociaux ne sont ni nombreux ni très distincts, le noyau principal de la ville est situé sur l'arrête allant du Kalemegdan à la place de Dimitrije Tucović, donc sur une longueur d'environ deux kilomètres et demi. C'est dans cet espace qu'est situé tout ce qui a quelque importance pour la vie de la ville, par conséquent Belgrade est trop centralisé du point de vue urbanistique.

En jugeant d'après les témoignages des voyageurs du XVe au XVIIIe siècle, ainsi que d'après certaines cartes établies à la

fin du XVIIe ou au début du XVIIIe siècle, on peut se faire une idée du centre de Belgrade à l'époque, centre situé incontestablement sur le versant danubien le long de la rue Dušanova et en partie de la rue du 7 juillet, qui existaient déjà à l'époque. Pourtant rien de plus précis ne peut être affirmé sur la situation du centre et des bâtiments d'une certaine importance mentionnés par les voyageurs.

A la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle le centre commerçant — la «casbah» — était dans la rue de Dubrovnik (aujourd'hui rue de 7 juillet). Plus tard, avec la croissance de la population serbe et de son

influence, ainsi qu'ensuite, durant la seconde moitié du XIXe siècle après la conquête de l'indépendance, le centre de Belgrade, surtout centre de commerce, s'est déplacé le long des rues Uzun-mirkova, Vasina et Knez Mihajlova.

Au cours de la première moitié du XIXe siècle, à l'époque où la ville était encore ceinte par des fossés, à l'endroit de la place actuelle de Terazije, c'est à dire sur la route de Kragujevac à l'époque, un plateau oval s'est formé avec des auberges pour les voyageurs avec des magasins, des ateliers de maréchal ferrant et d'autres artisans. Le centre de gravité d'affaires continue à se déplacer vers le sud-est, et au début du XXe siècle il atteint déjà Terazije. Durant les années suivantes cette extension se développe vers la rue Maréchal Tito jusqu'à la place de Dimitrije Tucović. Pourtant la place de Terazije a gardé encore aujourd'hui son caractère du centre principal, le plus dynamique, surtout commerçant et de distractions. C'est à Terazije que se trouvent les plus beaux magasins de tous genres, des hôtels, de grands cafés, plusieurs cinémas.

L'architecture des bâtiments de Terazije date de trois époques bien distinctes: bâtiments de la fin du XIXe et du début du XXe siècle jusqu'en 1914, bâtiments d'entre les deux guerres et bâtiments construits depuis la fin de la guerre jusqu'à nos jours. Cette dernière époque est la plus importante pour la physionomie de Terazije. Presque tous les bâtiments construits depuis la guerre se trouvent sur le côté nord-est de la place sur une longueur d'environ 200 mètres de sorte que ce côté a une expression d'ensemble architectonique moderne tandis que le côté opposé est hétérogène, inégal, mélangé du point de vue de styles. Ceci ne signifie pas que l'architecture des bâtiments du côté nord-est soit unie sur toute la longueur de 200 mètres. On distingue nettement les oeuvres de trois architectes contemporains qui ont construit successivement leurs parties. Il a été démontré que cette solution est meilleure, plus vivante et plus intéressante que des façades uniformes sur des longueurs considérables, car elles donnent d'habitude une impression de monotonie.

La construction de Terazije touche à sa fin. Pourtant un espace reste dans l'axe

transversal de Terazije, réservé depuis plus de 30 ans à la construction de la terrasse de Terazije. Cet espace se prolonge sur la pente raide du versant de Sava jusqu'à ses rives. Sa partie supérieure, au niveau de Terazije, est à environ 40 M. au-dessus de la partie riveraine de Belgrade et elle représente un des sites les plus précieux à Belgrade, car elle ouvre au centre même des perspectives de la rivière et de vaste horizons de la rive gauche de Sava avec le Nouveau Belgrade encore en construction. Les possibilités des solutions architectoniques et urbanistiques de cet espace sont grandes et multiples. La terrasse au niveau de Terazije donnera une promenade spacieuse, une esplanade extraordinaire, lieu de rendez-vous, de réunions et de promenades. Elle pourra également être complétée par de diverses constructions et l'aménagement de cet espace Terazije atteindra la plénitude de sa valeur.

Le noyau de Belgrade s'est étendu le long de la rue du Maréchal Tito jusqu'à la place de Dimitrije Tucović, sans montrer de tendance, les besoins et les conditions ne s'y prêtant point, à s'étendre davantage. Pourtant il serait vraiment nécessaire que des centres de caractère local puissent se former surtout dans les quartiers isolés du noyau et presque dépourvus des points d'attrait sociaux.

Aucun bâtiment public important ne peut être dorénavant construit dans le noyau du vieux Belgrade. Pourtant dans les nouveaux quartiers de la ville, sur la rive gauche de Sava, quartiers en construction, un nouveau centre général de Belgrade futur va être construit. Il permettra de créer un centre moderne, planifié, vrai centre d'une ville d'un million d'habitants.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Plan de Math. Seutter représentant Belgrade vers la fin du XVIIe siècle.
 Fig. 2 — «Le grand marché» au début du siècle, aujourd'hui parc près de la Place des Etudiants (Photo du photographe Jovanovic).
 Fig. 3 — La rue Vasina était, il y a une trentaine d'années, la rue commerçante la plus animée.
 Fig. 4 — «Varos-kapija» une des portes de la ville, jadis fortifiée. Tout le quartier portait le nom de «Varos-kapija» et

au début du XIXe siècle était habité surtout par les Serbes. C'est là que ce trouvait la fameuse librairie de Valozić, ensuite plusieurs cafés, magasins et ateliers d'artisans. La photo montre la vue de ce quartier prise de l'angle des rues Pop-Lukina et Zadarska vers 1920.

- Fig. 5. — Varos-kapija — le coin des rues Pop-Lukina et Brankova jadis, avec le fameux café «Cheval d'or».
- Fig. 6 — La vue de la rue Kolarčeva avant la première guerre mondiale. A gauche, au coin, le café célèbre «Albania», au fond le bâtiment construit par Ilija Kolarac en 1860, démoli au cours de la guerre en 1941. (Photo du photographe Jovanović).
- Fig. 7 — La rue Knez-Mihajlova vers 1910. Dès le début de notre siècle cette rue devint la plus importante des rues commerçantes sans aucune trace de la manière orientale du commerce.
- Fig. 8 — La place de Terazije à la fin du siècle dernier. Aucun des immeubles existant aujourd'hui n'a encore été bâti sauf celui de l'Ancienne Cour (aujourd'hui Conseil Exécutif Fédéral), construit en 1882. Une chaussée principale était au milieu et les deux latérales étaient plus étroites. Le plus grand des îlots, avec des arbres, entourait la fontaine de Miloch, transférée plus tard à Topčider.
- Fig. 9 — Terazije vers 1900. La majorité d'immeubles est à un étage avec des boutiques, sauf l'immeuble du Ministère de l'Education et, au fond, la Cour Royale.
- Fig. 10 — Terazije après 1906 avec l'immeuble de l'hôtel «Moscou», le plus grand immeuble de Belgrade à l'époque. On remarquera que de ce côté la situation a très peu changé.
- Fig. 11 — «La Fontaine de Miloch» sous les marronniers, élevée en 1861. Au fond le vieux café «Balkan».
- Fig. 12 — Deux immeubles de la fin du XIXe et du début XXe. Le premier à gauche de style «sécession» est construit en 1910 par l'arch. Milorad Ruvdić, tandis que l'autre datant de la fin du XIXe est l'oeuvre de l'arch. Svetozar Ivačković et était destiné au Ministère de la Justice. Les deux immeubles modernes faisant suite datent de la veille de la seconde guerre mondiale.
- Fig. 13 — Aspect de Terazije entre les deux guerres avec la nouvelle chaussée double, et des parterres décoratifs entre les deux chaussées. Le jet d'eau circulaire se trouve à la place réservée primitivement pour la sculpture monumentale de Meštrović («Le Messager de la victoire», posée ensuite sur les remparts de la Ville Haute.)
- Fig. 14 — Aspect actuel de Terazije avec la chaussée au milieu, de larges trottoirs et de doubles rangées d'arbres. La reconstruction de la chaussée a été faite en 1947. Les premiers trois immeubles de droite datent de la veille de la seconde guerre mondiale et représentent l'exemple flagrant du désordre et de la désorientation de notre architecture à cette époque (Yougophoto).
- Fig. 15 — Côté nord-est de Terazije construit en majeure partie entre 1949 et 1959 (Photo A. Obradović).
- Fig. 16 — L'immeuble de la Chambre d'Industrie, terminé en 1959, projet de l'arch. L. Horvat. (Photo A. Obradović).
- Fig. 17 — Le bâtiment administratif du Conseil Exécutif de la RP de Serbie. Projet de l'arch. A. Brkić (Photo A. Obradović).
- Fig. 18 — Place Marx — Engels.